

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*

24 грудня 2020 р.

Київ 2022

ПРО ОДИН З ТИПІВ САРМАТСЬКИХ ПЛАСТИН

В публікації розглядається одна з категорій сарматських ювелірних виробів – ажурних нашивних пластинок, які в археологічній літературі зазвичай відносяться до виробів з рослинним орнаментом. На нашу думку, цю категорію артефактів можна розглядати як нашивні прикраси із схематичним зображенням астрагалів.

Ключові слова: археологія, археологічні знахідки, Північне Причорномор'я, сармати, золоті прикраси, астрагали.

Появу традиції оздоблення одягу золотими елементами в причорноморських степах пов'язують зі скіфами. Від кінця VII ст. до н.е. золоті нашивні пластинки стали традиційною прикрасою костюму варварів у Північному Причорномор'ї. Нині штамповані пластинки є наймасовішою групою золотих прикрас з поховань скіфської знаті. Дану категорію прикрас продовжували використовувати сармати, але морфологічно і функціонально пластини сарматської доби дещо відрізняються від скіфських. Якщо для культури скіфів притаманні досить великі вироби прямокутної або округлої форми з рослинними, анімалістичними або антропоморфними мотивами, то з появою сарматів з'являються невеличкі пластинки лаконічних геометричних форм. В скіфській традиції кожна окрема пластинка несла певне символічне навантаження, яке відображалось у відбитому на ній зображенні чи сюжеті; після нашивання пластинки не утворювали складних орнаментів, а досить невибагливо декорували одяг та головні убори. Пластинки ж з сарматських пам'яток Північного Причорномор'я, навпаки, не являли собою «самостійні» сюжетні витвори, а виступали виключно як елементи складного орнаментального ряду, яким декорувався одяг. Нажаль, відновити візерунок, який складала нашиті на тканину пластинки, практично неможливо. Один з небагатьох випадків, коли вдалося зробити детальну та точну реконструкцію – вбрання жриці з Соколової Могили, що збереглося завдяки унікальному збігу обставин та кропіткій праці дослідників (Ковпаненко, 1986, с. 25).

Сюжети на сарматських нашивних пластинках неодноразово потрапляли в поле зору дослідників. В контексті дискусії про датування Ногайчинського кургану Ю. П. Зайцевим та В. І. Мордвінцевою було зроблено аналіз пластинок з цього комплексу (Зайцев, Мордвинцева, 2007, с. 319-359), також атрибуцію та детальну реконструкцію орнаментальних рядів пластинок було зроблено для Соколової Могили (Ковпаненко, 1986, с. 39-42). Класифікацію пластинок з кубанських комплексів запропонував І. І. Марченко (Марченко, 1996, с. 32-33, Приложение 1). Каталог прикрас одягу з Поволжя було зібрано В. І. Мордвінцевою та Н. В. Хабаровою (Мордвинцева, Хабарова, 2006, с. 20-23). Певний внесок в розроблення типології цієї категорії інвентарю внесла І. П. Засецька (Засецкая, 1986,

с. 128-134). Дослідженню окремих типів присвячено роботи Є. Ф. Королькової (Королькова, 2012, с. 134-144) та Л. Г. Шепко (Шепко, 2009, с. 439-443).

У колекції Скарбниці Національного музею історії України зберігається низка сарматських пластинок рідкісної форми, що традиційно описуються як пластинки «з двома листоподібними завитками» або «з двома спіралеподібними завитками». В Північному Причорномор'ї пластинки такого типу відомі лише за чотирма комплексами: Ногайчинський курган (Зайцев, Мордвинцева, 2007, с. 332), Соколова Могила (Ковпаненко, 1986, с. 41, рис. 39), Усть-Альмінський некрополь (Loboda, Puzdrovskij, Zajcev, 2002, р. 300, abb. 3: 23) та поховання 14 кургану 20 поблизу с. Виноградне (Отрощенко и др., 1984, с. 96-102), що датуються I ст. н.е. Скоріш за все це локальна причорноморська форма, адже наразі невідомі масові знахідки аналогічних або подібних золотих пластинок в інших регіонах Сарматії. Привертає увагу і те, що всі відомі екземпляри походять з елітних жіночих поховань, що супроводжувалися великою кількістю коштовностей та амулетів.

Пластинки з трьох причорноморських комплексів наразі частково представлені в експозиції Скарбниці НМІУ, інші зберігаються у фондах музею. Загалом з Соколової Могили походять 15 пластинок, з Ногайчинського кургану – 67, з Виноградного – 1.

На відміну від дуже реалістичних зображень на пластинках скіфського часу, сарматські сюжети можна характеризувати як більш стилізовані. Подібна трактовка сарматських пластинок стала традиційною завдяки І. П. Засецькій: дослідниця висловилася проти «чисто візуального» опису деяких форм штампованих пластинок, заснованій на «суб'єктивному сприйнятті дослідників». Натомість було запропоновано частину пластинок вважати «гранично стилізованими зображеннями різних тварин», представлених за принципом «частина замість цілого» (Засецкая, 1986, с. 128-134). Виділені, акцентовані частини тіла тварин, наприклад роги, поступово самі пособі ставали образотворчим мотивом, що набуло втілення в геометричних формах. Тут можна згадати значний масив ажурних пластинок, що вважаються за зображення голови бика або козла, вони передають лише дуже стилізований абрис даної частини тіла тварини. Виходячи з цього постає логічне питання: з яким символом могли бути пов'язані нашивні пластинки з «спіралеподібними завитками»? Тут ми стикаємося з питаннями художньої стилізації.

Відомо, що стилізація різноманітних мотивів (антропоморфних, зооморфних, рослинних) – це художнє відображення у конкретному виробі певного образу, що надихнув майстра на його створення. Вибраний образ повинен мати безпосередній зв'язок з повсякденням, але після творчого переосмислення предмет повстає в дещо зміненому вигляді. Тобто природа та реальне оточення людини слугують джерелом натхнення для появи нових прикрас, зокрема ювелірних. Задум втілюється різними шляхами: або через ускладнення, коли посилюються

окремі елементи предмету за допомогою включення додаткових об'єктів, або через спрощення, коли передаються лише загальні контури предмету, але кінцевий образ має передати найбільш суттєві риси об'єкту відтворення.

Отже висловимо припущення щодо масиву пластинок, що розглядаються, – вони можуть містити схематичне зображення астрагалу (рис. 1).

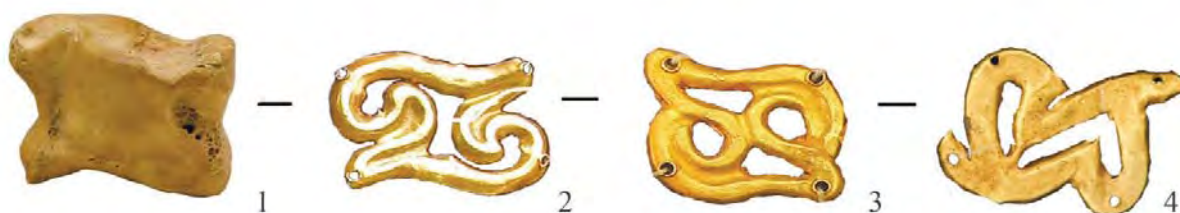

Рис. 1. 1 – таранна кістка (астрагал);
2 – пластини з Ногайчинського кургану, с. Червоне, Крим;
3 – пластини з кургану Соколова Могила, с. Ковалівка, Миколаївська обл.;
4 – пластини з поховання 14 кургану 20 поблизу с. Виноградне, Запорізька обл.
(2–4 – фото Д.В. Клочка).

Під терміном «астрагал» зазвичай маються на увазі таранні кістки суглоба задньої кінцівки диких і свійських парнокопитних тварин, зокрема дрібної (ДРХ) та великої рогатої худоби (ВРХ). Астрагали використовувалися людиною ще за доби бронзи, ареал їх практичного застосування та археологічного розповсюдження надзвичайно широкий, їх знаходять і на поселеннях, і у поховальних комплексах.

Враховуючи, що форма будь-якого предмету або живої істоти має в своїй основі приховану геометричну суть, то таранна кістка наближена до прямого паралелепіпеда. Тому перед давнім майстром вставало завдання виокремити та узагальнити те основне, що давало змогу їх об'єднати в єдине ціле, і створити впізнаваний образ предмету. Астрагали, як і сучасні гральні кубики, мають шість підпрямокутних сторін: 2 основи-прямокутники, 2 бічні довгі та 2 бічні короткі грані. Проте, наголосимо, що незважаючи на подібність таранних кісток кожного виду парнокопитних тварин, кожна з таких кісток має свої власні параметри, контури та вагу.

В процесі створення узагальнюючої форми астрагалу ювеліру необхідно було ретельно вивчити, проаналізувати, знайти та підкреслити найбільш виразні риси та характерні особливості за допомогою певних умовних прийомів. При цьому прибиралося все зайве і несуттєве, що заважало виявити і передати сутність конкретного об'єкта, та акцентувалася увага на характерних рисах, ознаках даного предмету.

Всі ажурні пластинки, що розглядаються, підпрямокутної форми. Контур виконано «однією лінією» за допомогою кривої замкненої лінії. Два протилежні, по діагоналі, кінці заокруглені, два інші утворюють майже гострий кут, вершина якого також заокруглена, такі криволінійні вигини створюють м'який та пластичний обрис предмету.

За конфігурацією та співвідношенням сторін такі нашивні пластинки більше нагадують астрагали, при цьому подається вид кістки дещо зверху, коли видно одну основну та одну довгу бічну грані (рис. 2).

Рис. 2. Зовнішні контури астрагалу та пластинки з Ногайчинського кургану.

Саме такий ракурс подає сторони хвилястими лініями. В результаті ми маємо зовнішній контур, конфігурацію, співвідношення деталей по відношенню одна до одної при загальному зменшенні розмірів та переведенні об'ємної просторової форми астрагалу в пласку. І хоча спостерігається деяка трансформація (зміна) форми і зміщення кута сприйняття предмету, вона зовсім не впливає на сприйняття образу таранної кістки. Майстру вдалося створити

виразний та лаконічний образ астрагалу за допомогою двох симетричних ліній відносно діагональної осі. Більш «спрощені» та реалістичні зображення ми бачимо на пластинках з Ногайчинського кургану (Крим) та з кургану поблизу с. Олександрівка (Дніпропетровщина), тоді як на пластинках з Соколової Могили (Миколаївщина) внутрішній простір ускладнений додатковими декоративними елементами. Також зробимо ще одне припущення, що на пластинках з Ногайчинського кургану та Соколової Могили передані вищезазначені сторони, а на пластинці з Олександрівки майстру вдалося поєднати довгу бічну грань з стороною основи використавши додаткові рогоподібні виступи, які розташовані по діагоналі.

Слід зазначити, що в археологічному контексті досить часто зустрічаються «замінники» астрагалів. Виконані вони у повній відповідності до їх просторових об'ємів – збільшених або зменшених, особливо це стосується артефактів античного часу. Численні керамічні посудини у вигляді астрагалів, їх вазописні зображення, теракотові та мармурові скульптури зі сценами гри, гирі, ювелірні прикраси (Буйських, 2016, с. 65) тощо.

В нашому випадку представлено лише пласке відтворення предмету. Тому зосередимося на відомих нам подібних зображеннях. На кам'яному рельєфі (неохетська скульптура) кінця II – початку I тис. до н.е. з Каркемиша (нині – кордон Туреччини з Сирією) містяться зображення різних бокових сторін астрагалу (Affanni, 2008, р. 83-84, 92, Fig. 7). В VI–V ст. до н.е. зустрічаються свинцеві гирі, де одна сторона рельєфна, а зворотна – гладенька (Папанова, 2015, с. 159-160).

Тобто передача зображення астрагалу таким чином цілком можлива, враховуючи крайній ступінь стилізації образів тварин чи рослин на сарматських пластинках, тим паче, що серед сарматського поховального інвентарю в достатній кількості зустрічаються астрагали або їх відтворення в інших матеріалах. Іноді замість самих таранних кісток в могили клали копії з бронзи (поховання 8, курган 6 групи ЛТП поблизу м. Ростов-на-Дону, РФ: Ильюков, 2015), бурштину (жіноче поховання кургану № 2 поблизу с. Чугуно-Крепинка Донецької обл., Україна: Легенди степу, 2004, с. 66, фото 2) чи скла. В нашому випадку – із золота. Вірогідно, в цей образ вкладався певний релігійний чи ритуальний зміст, тому люди хотіли мати його зображення при собі в якості оберегу. Крім того, давні художні орнаменти, зображення окремих компонентів довколишнього світу та їх поєднання передають певні ідеї, а неодноразове використання подібних елементів з іншими символами в оздобленні одягу свідчить про їх знакову функцію. Однозначно, в оформленні костюму сарматів, як і у скіфів, значну роль відігравало поєднання окремих мотивів, що утворювали композиції, символика яких була пов'язана з їх віруваннями.

Пластинки зі стилізованим образом астрагала використовувалися для оздоблення вбрання чи поховальних покривів для жінок з визначеним соціальним статусом, можливо, пов'язаних

з певними магiчними практикам, про що свiдчить велика кiлькiсть «речей престижу» та рiзноманiтних амулетiв в похованнях. Вже не раз дослiдники звертали увагу на рiзні категорiї знімних прикрас та їх комбiнацiї у вбраннi (Клочко, 2018, с. 119). Адже набори ювелiрних виробiв розкривають соцiальний статус власника чи власницi, а, крiм того, моральнi норми та естетичнi вподобання, прийнятi в суспiльствi. Не менше iнформацiйне поле мають i незiмнi оздоби – металевi пластинки рiзної форми, якi прикрiплювали до всiх складових костюма. Сарматськi нашивнi пластинки можна пов'язати з магiчними практиками ворожiння, а їх володарки, можливо, за життя були вiщунками, якi передбачали майбутнє за допомогою астрагалiв, або ж мали до подiбних практик певне вiдношення.

Нами викладенi попереднi мiркування про можливе трактування зображення як астрагалiв на цьому типi сарматських золотих нашивних пластинок, пiдтвердити або спростувати яке зможуть подальшi дослiдження.

Джерела та лiтература

Буйских А.В., Денисова А.А., Ивченко А.В. Золотые ювелирные изделия из Ольвии // Археология і давня історія України. – 2016. – Вип. 1 (18). – С. 63-79.

Величко Є.О. Бляшки прикраси одягу у сарматiв Пiвнiчного Причорномор'я: типологiя, походження, датування // Музейнi читання: Матерiали наук. конф. «Ювелiрне мистецтво – погляд крiзь вiки», Киiв, МiКУ, 10-12 листопада, 2014 р. – К., 2015. – С. 64-74.

Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Датировка погребения в Ногайчинском кургане. Диалоги с оппонентом // Древняя Таврика. – Симферополь, 2007. – С. 319-359.

Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган в степном Крыму // ВДИ. – 2003. – № 3. – С. 61- 99.

Засецкая И.П. Зооморфные мотивы в сарматских бляшках // Античная тореvтика. – Л., 1986. – С. 128–134.

Ильюков Л.С. Шило с рукоятью с навершием астрагала // Археологическое наследие Саратовского края. – Вип. 13. – Саратов, 2015. – С. 114-119.

Клочко Л.С. Образ сфинкса в декорi скiфського вбрання // Археология і давня історія України. – 2018. – Вип. 2 (27). – С. 119-130.

Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. –К., 1986.

Королькова Е.Ф. Сарматские бляшки как элемент сакрального орнамента // Евразия в скифо-сарматское время. – М., 2012. – С. 134–144.

Легенди степу. Фотоальбом / Колесник О.В., Кравченко Е.Є., Кузiн В.І., Лиганова Л.А., Полiдович Ю.Б. – Донецьк, 2004.

- Марченко И.И. Сираки Кубани. – Краснодар, 1996.
- Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В. Древнее золото Поволжья. – Волгоград, 2006.
- Отрощенко В.В., Рассемакин Ю.Я., Константинеску Л.Ф., Нор Е.В., Покляцкий О.В., Савовский И.П.. Отчёт о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году. – Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1984/10.
- Папанова В.А., Ляшко С.Н. Весовые гири из пригородных усадеб Ольвийской хоры V–IV вв. до н.э. // Археологія і давня історія України. – 2015. – Вип. 1 (14). – С. 158-163.
- Шепко Л.Г. Накладки деревянных сосудов, как элемент сарматського орнамента // Пятая кубанская археологическая конференция. – Краснодар, 2009. – С. 439 – 443.
- Affanni G. Astragalus bone in Ancient Near East: ritual depositions in Iron Age I in Tell Afis // Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Actas del V Congreso Internacional de Arqueología del Oriente Próximo Antiguo. – Vol. I. – Madrid. – 2008. – P. 77–92.
- Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev J.P. Prunkbestattungen des I Jh. n.Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // Eurasia Antiqua. – 2002. – Bd. 8. – S. 295–348.